

УДК 821.161.2-6.09

Томчук Олег

ЕПІСТОЛЯРІЙ ПИСЬМЕННИКА І ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ БІОГРАФІСТИКИ

У статті порушується проблема вивчення епістолярію письменника як сутнісного методологічного чинника сучасного літературознавчого біографізму на матеріалі приватної кореспонденції М. Драй-Хмари. Автор розглядає листи поета-неокласика як складову його літературної спадщини, цінне першоджерело для розуміння життєвих і творчих інтенцій, світоглядно-естетичних пріоритетів, місця й ролі митця в літературному процесі 20–30-х рр. ХХ століття.

Ключові слова: літературознавчий біографізм, епістолярій, самототожність письменника, об'єктивне начало, суб'єктивне начало, авторська індивідуальність.

В статье поднимается проблема изучения эпистолярия писателя как сущностного методологического фактора современного литературоведческого биографизма на материале личной корреспонденции М. Драй-Хмары. Автор рассматривает письма поэта-неоклассика как составляющую его литературного наследия, ценный первоисточник для понимания жизненных и творческих интенций, мировоззренческо-эстетических приоритетов, места и роли художника слова в литературном процессе 20–30-х гг. ХХ века.

Ключевые слова: литературоведческий биографизм, эпистолярій, самотождественность, писателя, объективное начало, субъективное начало, индивидуальность автора.

The article mentions the problem of studying of the epistolary of the writer as the essential methodological factor of modern literary biographize based on the private correspondence M. Drai-Khmara. The author examines the letters of the poet-

neoclassic as the part of his literary heritage, the valuable source for understanding the life and artistic intentions, the outlook and aesthetic priorities, the place and the role of the artist in the literature process of 20–30-th years of the XX century.

Key words: *literary biographize, correspondence, self-identity of the writer, the objective beginning, the subjective beginning, the author’s personality.*

У методологічному багатоголоссі сучасного літературознавства виразно постає проблема біографізму. Вона зумовлена нагальною потребою реінтерпретації сфальсифікованих у радянську добу письменницьких біографій, котрі не вписувались у соцреалістичний канон. Як справедливо зазначав свого часу Є. Маланюк, “історія нашої культури дає картину, з небагатьма виїмками, суцільного цвинтарища понівечених особистостей і помордованих, покалічених біографій” [12, 228]. Сьогодні вчені дискутують про необхідність окремої спеціальної гуманітарної дисципліни – біографістики, оскільки біографія є складним утворенням, до якого застосовуються спеціальні наукові параметри. Для національної філологічної науки означена проблема вельми важлива з огляду на “особливі історичні й національно-конкретні обставини, в яких функціонувала і функціонує українська літературна думка” [15, 4].

Відомо, що радянське літературознавство вважало епістолярні свідчення письменника допоміжним матеріалом у вивченні його творчості, самі ж біографічні факти пропускалися крізь густе “ідеологічне сито” (Е. Соловей). Особливим чином сказане стосується звulьгаризованого підходу до оцінок спадщини представників “розстріляного відродження”, життєпис яких, за висновками ортодоксів, однозначно кваліфікувався як “заплямований”. Отже, закономірними видаються намагання нинішніх дослідників історії української літератури реабілітувати біографію тих її репрезентантів, котра й досі “не вирвалась із ув’язнення” (М. Жулинський). Саме епістолярію як важливого, джерельно цінному матеріалу про письменника належить заповнити ці лакуни. Як підкреслює В. Кузьменко, “письменницький лист несе в собі життя особистості. Без епістолярної творчості уявлення про митця неминуче буде неповним, а то

й викривленим” [8, 257]. Епістолярій письменника – “важлива складова частини всієї літературної спадщини, одне з найцінніших першоджерел для розуміння світогляду митця, його взаємин із сучасниками” [10, 3].

Листування українських письменників – невід’ємний компонент “культурного ландшафту епохи” (В. Дільтей), цінний документ для характеристики “суспільно-історичних, культурних, мистецьких, побутових та ін. параметрів тієї чи тієї доби, означник її наукових інтересів, світосприймання і різнорідних переконань адресата й адресанта” [14, 72]. М. Коцюбинська підкреслювала, що в “духовній скарбниці людства епістолярній спадщині митців належить особливе місце. Вона відрізняється за обсягом, інформативною цінністю, психологічною наповненістю, емоційною напругою, творчим потенціалом – залежно від часу і національної традиції, обставин життя і психічного типу людини, від характеру адресата” [7, 163]. Однак спільною домінантою листів усіх письменників є той факт, що вони з глибокою силою критичного аналізу подають морально-психологічний портрет письменника на тлі епохи.

У питаннях дослідження письменницького епістолярію українською наукою зроблено немало. За останні роки введено в науковий обіг значну кількість новознайдених кореспонденцій письменників, створено ґрунтовні праці з теорії та історії листування митців такими вченими, як Л. Вашків, В. Гладкий, Р. Гром’як, В. Дудко, С. Кіраль, О. Копач, В. Кузьменко, Ж. Ляхова, М. Назарук, В. Святовець. Сказане більшою мірою стосується збирання, публікації та вивчення листів класиків літератури, що видані в більш-менш повному обсязі. Вагоме місце тут належить науковим коментарям, локальним статтям. Визначальну ж роль відведено ґрунтовнішому аналізу епістолярної спадщини того чи того письменника в коментарях та вступних статтях до академічних видань епістолярію. Це можемо сказати про долю листів Т. Шевченка, В. Стефаніка, Лесі Українки та ін. Проте мистецтво епістолярію ще не вивчено всебічно. Всі знання про поетику, історію епістол дуже загальні. Свого часу Ю. Шерех з цього приводу зазначав, що “на практиці, коли йдеться про листування літераторів, його використовують звичайно як матеріал, для побудови біографії даного

письменника на рівні з документами, щоденниками, спогадами, але без уваги до специфіки епістолярних писань” [16, 14]. Для вирішення проблеми, на думку Ж. Ляхової, “фундаментальне значення має українська едиційна практика, тобто науково-дослідна робота наших учених у справі публікації, редагування й коментування листування письменників, учених, громадських діячів, яку фундаментально здійснювали П. Куліш, І. Франко, С. Єфремов” [11, 71].

Українське літературознавство особливо заборгувало перед авторами, чия епістолярна спадщина, як, власне, й увесь доробок, був вилучений із читацького обігу, а відтак і з наукового студіювання. Маємо на увазі проскрибованих радянською ідеологією письменників, які писали в умовах творчої несвободи. І саме їх епістолярна спадщина відбивала трагічне сум’яття митця, загнаного в заідеологізовані стандарти, відтворювала глибоку психологічну інтроспекцію кожного автора, в центрі якої постають духовна криза конкретної людини й усього покоління в контексті кількох суспільно-політичних “зон”, насамперед “розстріляного відродження” та “політичного застою” (В. Кузьменко). До таких письменників належить М. Драй-Хмара. Якщо його художня й наукова спадщина в багатьох координатах на сьогодні більш-менш досліджена, то письменницький епістолярій лише вряди-годи стає об’єктом наукового студіювання. Отже, актуальність порушеної нами проблеми підсилюється ще й тим, що донедавна листи, в яких зосереджено важливу інформацію про поета та його добу, не були опубліковані, а тому не йшлося про їх вивчення й науковий коментар. Епістолярій М. Драй-Хмари найповніше представлено в Україні книгою “Драй-Хмара М. Літературно-наукова спадщина” (К., 2002), упорядкованою С. Гальченком, А. Ріпенко й О. Томчуком. Тут подано листи, адресатами яких виступають тодішні авторитетні літературознавці (І. Айзеншток, І. Дніпровський), а також родина письменника. Більшість із них оприлюднено вперше; тут уміщено цінну інформацію про ті вузлові проблеми, котрі увиразнюють біографію адресата. Актуальність порушеної у статті проблеми зумовлена й теоретичними питаннями сучасного літературознавства, оскільки сьогодні в науці про літературу відчувається потреба в спеціальних працях з “теорії епіс-

толярію, особливо приватної письменницької кореспонденції” [8, 31]. Маємо на увазі недостатню кількість ґрунтовних робіт, які б відповідали вимогам сучасного літературознавства, що спирається на синтез близькоспоріднених наукових.

Непересічна роль епістолярію М. Драй-Хмари (як, власне, й інших письменників доби “розстріляного відродження”), його цінність полягає насамперед у тому, що сьогодні він є документальним джерелом першорядної ваги, матеріалом, найоб’єктивнішим у своїй суб’єктивності. Мету статті становить ґрунтовне студювання приватної кореспонденції поета в ракурсі конкретизації життєвої і творчої біографії, створення “правдивої моделі характеру” (Ж. Ляхова) митця. Серед основних завдань дослідження бачимо з’ясування ролі епістолярію М. Драй-Хмари в увиразненні його філософських, естетичних і суспільно-політичних пріоритетів, коментування листів письменника як першоджерела його життєпису, а також виявлення й характеристика параметрів психологічної інтроспекції митця крізь усебічний аналіз його приватної кореспонденції.

У вивченні епістолярної спадщини М. Драй-Хмари сьогодні залишається чимало нерозв’язаних проблем. Найперше, оприлюднені на цю пору листи є лише частиною кореспонденції письменника. Тому скласти повне уявлення про них фактично неможливо. Деякі з них втрачені назавжди й про це маємо достовірні свідчення. М. Жулинський розповідає, що в приватній бесіді з дружиною М. Драй-Хмари в США, яка передала на Україну частину архіву чоловіка, виявилось, що під час обшуку їхнього помешкання в Башкирії (туди її було вислано з донькою після арешту чоловіка) вона особисто знищила кілька останніх листів, аби зняти загрозу із себе, а також і з нього самого: “Боялася, що знайдуть і це зашкодить Михайликові, нам [...] Знищила. Тепер шкодую” [4, 15]. Гіпотетично можемо припуститися думки, що частина кореспонденції осіла в приватних архівах невідомих нам адресатів. Ще одним важливим аспектом, вартим уваги дослідників письменницького епістолярію, бачиться спроба подати й прокоментувати взаємне листування. Г. Бурлака підкреслює, що “такий спосіб укладання текстів має багато переваг, зокрема дає змогу з’ясувати низку обставин життя і творчості кореспондентів, краще зрозуміти мотиви їхніх учинків, врятувати із забуття

важливі події та факти” [2, 87]. Як зазначає Ж. Ляхова, “в активі світової едиційної практики подібних видань обмаль” [11, 81]. Якщо мова йде про листування М. Драй-Хмари, то проблема ускладнюється потребою їх пошуків, а відтак і реконструювання діалогу, “прибраного в епістолярну форму” (Ж. Ляхова).

Епістолярій М. Драй-Хмари, що є предметом нашого розгляду, виходить далеко поза межі реєстрації подій, що відбувались у житті письменника. Його цінність не вичерпується виключно біографічно-інформативним матеріалом. Із нього дізнаємось про широке коло літературно-наукових інтересів поета-неокласика, котрі не згасали навіть у вкрай несприятливих для творчої праці умовах. У багатьох листах він зосереджується на ключових проблемах літературної ситуації 20–30-х рр. в Україні, що дістали його об’єктивну фахову оцінку. Яскравою естетичною з’явою в його епістолярії спалахують конкретні “персонажі” “мятежної” літературної доби. Йдеться про “портретування” тодішнього художнього процесу, що містить чимало цікавих додаткових відомостей про кожного згаданого автором письменника. Такими “персонажами” виступають В. Чумак, П. Тичина, М. Рильський та ін. Для прикладу наведемо кілька фрагментів епістолярію М. Драй-Хмари, котрі свідчать про його інтерес до постаті В. Чука. Так, наприклад, із листа до І. Дніпровського від 05.10.1926 р. довідуємось, що, крім наукового осягнення художнього доробку В. Чука, він мав намір видати його твори: “Я вже дещо зібрав про Чука, але головного – віршів раннього періоду – у мене нема”. В іншому листі (від 19. 10.1926 р.) він знову наполегливо просить І. Дніпровського допомогти йому “в справі збирання матеріалів до біографії Василя Чука” [3, 410].

Відоображаючи життєвий досвід автора, його світогляд, естетичні уподобання й політичні погляди, ставлення до адресанта, листи М. Драй-Хмари дають змогу “із середини зрозуміти добу, побачити її діячів як живих людей, розвіяти міфи, відкинути інсинуації” [6, 72]. Отже, йдеться про психологічний портрет тієї складної пори, в яку довелось жити письменникові. В його листах зустрічаємось із різними творчими особистостями, котрі, як і він, глибоко переживали тодішні соціально-культурні катаклізи. Так, в одному з листів до І. Дніпровського він із сумом

та розчаруванням пише про “грустный” світогляд багатьох тодішніх митців, про драматичні тональності творів як суспільно зумовлену тенденцію тогочасної літератури: “Правда, не тільки я такий – такий і Сосюра, і всі київські поети (порівняйте, наприклад, статтю Лакизи в 8 числі “Життя й Революції”) [3, 409].

Вивчаючи епістолярну спадщину М. Драй-Хмари, ми виокремили листи, з яких отримуємо цінну інформацію про творчу діяльність митця. Сторінки біографії поета розкриваються нам в його багатьох листах до відомого літературознавця І. Айзенштока, що припадають переважно на 20-і роки, тобто період відносно творчої свободи. Шанобливо звертаючись до адресата, М. Драй-Хмара надсилає йому свої твори, статті. Так, неодноразово в їх листуванні йдеться про статтю “Генеза Шевченкової поезії “У тієї Катерини хата на помості”. Це ми читаємо у листі від 08. 03. 1929 р.: “Вельмишановний товаришу, у мене є розвідка під заголовком: “Генеза поезії Т. Шевченка ...”, яку я прочитав на засіданні Київського історично-літературного Товариства [...] Чи не могли б Ви взяти моєї статті до збірника?... Зміст: порівняння Шевченкової поезії з народною піснею про трійзілля, яку я вважаю за джерело, що з нього користався Шевченко...”. А з листа від 03. 04. 1929 р. дізнаємося, що М. Драй-Хмара надіслав свою статтю І. Айзенштокові для публікації в “Інститутському річнику...” та обговорює деякі подробиці стосовно кількості примірників публікації [3, 406]. В інших листах ми також зустрічаємо згадки про цю статтю, але довідуємося й про інші праці. Так, лист від 13. 05. 1930 р. розповідає про публікацію поеми “Віла-посестра”.

Кореспонденція М. Драй-Хмари в’язничного періоду подає важливу інформацію про написані в цю пору твори, які згодом увійдуть до видань його “Вибраного” (1968, 1989). В листах подекуди подано фрагменти, а то й цілісні тексти віршів. Так, наприклад, у листі від 24. 05. 1937 р. він уміщує поезію “І знов обвугленими сірниками ...”, написану, “в те дни, когда я [М. Драй-Хмара] впервые очутился на Лукьяновке” [3, 441], а в іншому – вірш “Конституція” [3, 430]. У вагомій частині епістолярію автор занотовує свої творчі задуми. Так, наприклад, у листі від 31. 08. 1936 р. він фіксує: “Я сейчас много работаю и не имею времени для чтения и писания стихов. Читаю кое-

что в выходные дни, а о стихах только мечтаю. Надеюсь, что по окончании сезона (10/IX) времени будет больше. 5 книг, относящихся к работе по Данте, привезенные мной на Колыму, но пока что лежат в метке” [3, 422]. В багатьох листах він висловлює хвилювання щодо подальшої долі його рукописів або ж завершених творів. Особливо зворушує той факт, що будучи вже тяжко хворим і виснаженим фізично (“Болею я миокардом, имею отек на ногах и цынготные ранки на руках и на ногах” [3, 466], письменник не перестає турбуватися, з одного боку, про майбутнє родини, а з іншого – про долю власної спадщини. Так, в останньому листі до доньки Оксани читаємо: “Напиши мне, что с моими книгами, а особенно с рукописями. Береги их, дорогая, как зеницу ока, ибо многие из них не были в печати и, если пропадут, то пропадут бесследно и навсегда. Особенно береги тетрадь с переводом “Божественной комедии” Данта, перевод “Демона” Лермонтова (перепечатан на машинке), переводы с французских поэтов (перепечатаны на машинке), общую тетрадь с моими стихами, “Соняшні марші” (перепечатаны на машинке) и вообще все, написанное моей рукой” [3, 466].

Епістолярій М. Драй-Хмари є яскравим свідченням спроби “великих” одержавити талант митця під тиском залякування. На щастя, він витримав усі тортури, не пішов ні на самообмову, ні на наклепи на однодумців. Але в страшних казематних умовах окремі “пристосованські” тексти вряди-годи появлялись. Із приватного архіву доньки О. Ашер довідуємося про існування російського вірша “Конституція”, написаного на заслані. В ньому поет славить Сталіна (“простой и скромный человек, / но пламенной он движим верой”) і в панегіричному стилі складає похвалу його конституції, називаючи її “дзеркалом победы”:

*Кристаллом сталинской породы
она сверкает в наши дни,
и в ней поют и гул заводов,
и ветерок колхозных нив [3, 430].*

Факт прикрий, однак очевидний. О. Ашер з цього приводу зазначає, що “співзвучні з добою” вірші виглядали “штучно, бо, пишучи їх, поет насилував свою щирю душу” [1, 282].

Листи М. Драй-Хмари дають багато інформації про його світогляд, погляди на драматичне пореволюційне життя, котрі переконують нас, що він був людиною потужного гуманістичного засягу. В умовах зневіри в наслідках “революційної весни” й тотальної руйнації культури національне усвідомлення поета особливо загостило трагізм його світовідчуження. Трагічний “колерит”, зумовлений причинами суспільного порядку, породжував відповідні емоційні переживання, про які він писав неодноразово. Так, в одній із щоденникових нотаток читаємо: “Я перебуваю у стані депресії [...] навколишній світ мене гнітить” [5, 99]. Такий настрій, безумовно, впливав на загальну тональність його художніх творів. Із листа до І. Дніпровського дізнаємося про те, що причини песимістичного звучання багатьох творів поет співвідносить із суспільними катаклізмами: “Є якісь об’єктивні причини, що викликають у всіх сум. В одному з останніх віршів я просто і відверто говорю про ці причини:

*... а ти обідрана лежши,
як квац од самогону п'яна.*

Це – я про Україну” [13]. Далі письменник говорить про своє бажання позбутися цих емоцій, замінивши їх на радісні. Для більшого увиразнення цієї думки наводить уривок зі своєї поезії:

*Дивлюся й слухаю: прозоро
співає струміль биття,
і віриться, що скоро-скоро
так само заспіваю я ... [3, 410].*

Епістолярна спадщина М. Драй-Хмари свідчить про велику задіяність письменника в титанічній роботі на теренах українського перекладацтва. Це він неодноразово фіксував у листах до колег-літературознавців. Так, у листі до І. Дніпровського від 12. 11. 1929 р. читаємо: “Мені А. Гессен, голова чи представник цього видавництва [“Космос”], доручив перекласти Гаршіна, що я й зробив” [3, 413]. Перекладацтво М. Драй-Хмари вважають його “другим покликанням” (В. Іванисенко). Свідчення тому – широкий діапазон перекладацьких зацікавлень (від біло-

руських авторів до рун фінського епосу “Калевала”), а головне – незгасний інтерес до перекладацтва загалом, навіть в умовах неволі. Сьогодні не може не викликати подивування той факт, що, перебуваючи вже на засланні, поет не полишав улюбленої справи (як і лідер неокласиків М. Зеров, який на Соловках перекладав “Енеїду” Вергілія), не тільки займався перекладами, але й удосконалював знання мов. З його листів довідуємось, що у нечасті, вільні від виснажливої праці хвилини він активно студіював англійську. В листі до рідних від 18. 10. 1936 р. він писав: “Изучаю английский язык. Со временем напишу по-английски письмо” [3, 427].

Значну частину спадщини М. Драй-Хмари становлять переклади зі світової літератури. Звернення до іонаціональних авторів спостерігаємо навіть у найекстремальніших життєвих умовах, зокрема, в колимських таборах. Наведемо кілька примітних фрагментів з листів поета: “Сегодня читал Майринка “Der Golem” (немецкий роман) и Ан. Франса “Genie Latin”. Читаю, чтобы не забывать немецкого и французского языка” (лист від 06. 10.1936 р.) [3, 426]. Або інший приклад. У листі з Нериги від 12. 01. 1937 р. він писав рідним: “Читаю сейчас “Жизнь Микеланджело” Ромена Роллана” [3, 431]. Відомо, що поет упродовж усього життя виявляв незгасний інтерес до М. Лермонтова. Так, в одному з листів із заслання від 06. 02.1937 р. дізнаємось про те, що на пушкінському вечорі він мав намір зачитати вірш М. Лермонтова “На смерть поэта” [3, 433]. Припускаємо, що це могла бути його власна україномовна версія російського автора, настрої якого о тій порі для нього були особливо близькі. Розлогий екскурс у перекладацтво М. Драй-Хмари, в його творчі плани, зафіксовані в листах, переконливо свідчить про його високі духовні помисли, багате внутрішнє життя, стремління до духовного зростання за будь-яких обставин. В листах до рідних він часто зізнавався у прагненні залишатися в постійній душевній гармонії, небажанні розчинитися у власній біді, в намаганні підтримувати себе в стані активного життя: “Сейчас я живу интенсивной духовной жизнью, много занимаюсь, много читаю ...” [3, 434].

Проаналізовані листи М. Драй-Хмари мають переважно приватний характер і свідчать про його пристрасне бажання

жити, працювати, займатися улюбленою творчою та науковою працею. Загалом епістоли розкривають маловідомі факти з біографії, доповнюючи дотеперішні знання не лише про самого письменника та його оточення, але й про тогочасний літературний процес та історичну епоху загалом. Тобто епістолярна спадщина митця є унікальним документом епохи й болючих розчарувань її культурних діячів і, що особливо прикро, неправних трагічних втрат національної еліти.

Неоціненним матеріалом у справі вивчення біографії М. Драй-Хмари є його листи із заслання до рідних – дружини й доньки. Пишучи до близьких людей, він виповідав їм про те, чим жив, про що розмірковував, як сприймав світ, доповнюючи все це побутовими подробицями та різними подіями зі свого життя. Саме з цього тематичного розділу епістолярної спадщини ми дізнаємося про реалії життя засудженого митця й важкі часи поневірянь його родини. Їх ретельне вивчення становить перспективний напрямок подальших досліджень біографії М. Драй-Хмари – письменника, що належав до тих “апостолів і мучеників”, які творили “відпалахкотілий, але незгасний вогонь літературного життя 20-их років” [9, 12].

Список використаних джерел:

1. Ашер О. М. Біографічний нарис / О. М. Ашер // Драй-Хмара М. П. Поезії. – Нью-Йорк, 1964. – С. 275-286.
2. Бурлака Г. М. “Вибачте, шановний Агатангеле Юхимовичу!” [Епістолярна спадщина Агатангела Кримського] / Г. М. Бурлака // Слово і час. – 2006. – № 6. – С. 86-89.
3. Драй-Хмара М. П. Літературно-наукова спадщина / Михайло Панасович Драй-Хмара [упор. С. А. Гальченка, А. В. Ріпенко, О. Ф. Томчука]. – К. : Наукова думка, 2002. – 592 с.
4. Жулинський М. Г. Шлях із неволі, з небуття / М. Г. Жулинський // Драй-Хмара М. П. Літературно-наукова спадщина. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 3-16.
5. Заславський І. Я. З етюдів про неокласиків / І. Я. Заславський // Сучасність. – 1997. – № 7-8. – С. 87-103.
6. Коцюбинська М. Х. Епістолярна панорама шістдесятих / М. Х. Коцюбинська // Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 71-83.
7. Коцюбинська М. Х. Епістолярна творчість Василя Стуса // Коцюбинська М. Х. Мої обрії : у 2 т. / Михайлина Хомівна Коцюбинська. – К. : Дух і літера, 2004. – С. 163-184.

8. Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років ХХ ст. / Володимир Іванович Кузьменко. – К., 1998. – 305 с.
9. Лавріненко Ю. А. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей / Юрій Андрійович Лавріненко. – К. : Вид. центр “Просвіта”, 2001. – 794 с.
10. Ляхова Ж. Т. За рядками листів Тараса Шевченка / Жанна Тимофіївна Ляхова. – К. : Дніпро, 1984. – 134 с.
11. Ляхова Ж. Т. Історія української епістології: дослідження та видання епістолярної спадщини / Ж. Т. Ляхова // Слово і час. – 2006. – № 6. – С. 70-81.
12. Маланюк Є. Ф. Книга спостережень: Статті про літературу / Євген Філімонович Маланюк. – К. : Дніпро, 1997. – 430 с.
13. Мовчан Р. В. Невідомий Іван Дніпровський: Замість приміток і коментаря Р. В. Мовчан // Слово і час. – 1995. – № 3. – С. 17-19.
14. Погребенник В. Ф. Епістолярний діалог Трохима Зінківського і Бориса Грінченка / В. Ф. Погребенник // Слово і час. – 2006. – № 7. – С. 72-74.
15. Сивокінь Г. М. Передмова / Г. М. Сивокінь // Самототожність письменника: До методології сучасного літературознавства. – К. : Українська книга, 1999. – С. 3–5.
16. Шерех Ю. В. Кулішеві листи і Куліш у листах / Ю. В. Шерех // Шерех Ю. В. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології : у 3 т. / Ю. В. Шерех. – Харків : Фоліо, 1998. – Т. 2. – С. 14-50.